

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

АЛЕКСЄЄВА ЮЛІЯ АРКАДІЇВНА

УДК 37.015.3 : 159.9.07 : 37.034

**СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ
У ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ-2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, професор

БУЛАХ Ірина Сергіївна,

Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, професор кафедри
психології.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор

ПАВЕЛКІВ Роман Володимирович,

Рівненський державний гуманітарний
університет, завідувач кафедри вікової та
педагогічної психології;

кандидат психологічних наук, доцент

ХОМИЧ Галина Олексіївна

Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди,
доцент кафедри загальної та практичної
психології.

Провідна установа:

Південноукраїнський державний педагогічний
університет

імені К.Д. Ушинського, кафедра теорії та
методики практичної психології, Міністерство
освіти і науки України, м. Одеса.

Захист відбудеться “20” вересня 2006 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “14” вересня 2006 року.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Соціально-політичні та економічні події, які в останні роки відбуваються у нашій країні, активно впливають на процес розвитку суспільної свідомості людей у сфері їх духовних і моральних відносин. Помітними стали прояви деформації в системі ціннісних орієнтацій молодого покоління, простежується зниження значущості в життєвому просторі етичних норм і принципів, які врегульовують поведінку. У молоді відмічається посилення егоїстичних тенденцій, низький рівень розвитку моральних цінностей і почуттів, викривлення моральної мотивації. Все це спричиняє у підростаючого покоління, особливо підліткового віку, кризу духовності та зумовлює поширення ненормативних форм поведінки. Така ситуація вимагає від навчально-виховних закладів освіти різного типу (загальноосвітніх шкіл, гімназій, коледжів) планомірних і систематичних впливів на свідомість особистості підлітка.

У середніх загальноосвітніх закладах актуальною на сьогодні стала діяльність шкільного психолога, що включає особистісно орієнтоване виховання, консультативну та корекційну роботу з підлітками. У зв'язку з цим науковці особливу увагу почали приділяти їх моральному розвитку та консультативній роботі з ними. Важливим завданням вікової та педагогічної психології має бути підготовка практичного психолога з орієнтацією на консультування підлітків, що мають викривлення у моральній свідомості.

Вирішення проблеми морального становлення підростаючої особистості було розпочате зарубіжними вченими. Так, питанню розвитку об'єктивної і суб'єктивної моралі дітей і підлітків присвятив свої дослідження Ж. Піаже. Стадії розвитку моральних суджень у період дитинства та підлітковості виявив Л. Кольберг. Шляхи морального зростання особистості підліткового віку на засадах розвитку їх формального мислення дослідив М. Хоффман. Ступені морально-духовного становлення підростаючої особистості, починаючи з доморального і завершуючи раціонально-альтруїстичним, визначив Р. Хевігхерст.

У віковій психології питання тісного зв'язку між моральним зростанням підлітків і рівнем розвитку їх моральної самосвідомості висвітлювалося у працях російських та українських вчених Л.С. Виготського, І.Д. Беха, Л.І. Божович, В.С. Мухіної, Л.Е. Орбан-Лембрик, Л.І. Рувінського, М.В. Савчина та ін.

При цьому можна виділити цілий ряд робіт, присвячених вивченню змістової сутності моральної самосвідомості підлітків, до якої входять, як моральні переконання (І.Є. Бекешіна, Г.Є. Залесський, І.М. Краснобаєв, Є.І. Легков, Г.І. Ліпкіна, О.І. Раєв, О.В. Толстих, Л.С. Сапожнікова, Г.М. Шакірова), моральна рефлексія (В.Г. Ганджин, П.М. Якобсон), моральні почуття (Г.М. Бреслав, Ф.В. Кадол, Г.І. Оніщенко, В.О. Татенко, М.В. Савчин), цінності (С.С. Бубнова, Н.І. Гусякова, Н.Н. Кузнецова, А.П. Ліхтарников, Ф. Райс, В.С. Собкіна, Н. Фельдман), самоконтроль (Л.В. Долинська, Т.М. Кириченко), моральний вибір (Ю.Б. Бадалов, О.Г. Власкін, Р.А. Курбанов, С.Г. Якобсон), моральний вчинок (Г.Н. Гумницький).

Структура моральної самосвідомості була обґрунтована й досліджена багатьма психологами (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, І.С. Кон, Р.В. Павелків) і визначена як єдність когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів.

В останні роки з'явилося багато зарубіжних публікацій, у яких наголошується на важливості консультативної роботи з питань морального зростання особистості підліткового віку (Д. Гіббс, Г. Поттер, А. Гольдштейн, Л.О. Коч, Г.С. Абрамова). Однак аналіз вітчизняних наукових джерел показав, що питанням консультування з розвитку складових моральної свідомості та самосвідомості підлітків не приділяється достатньої уваги, а тому ця проблема майже не вивчена.

Отже, соціальна значущість і недостатність досліджень особливостей консультативного впливу на розвиток моральної самосвідомості підлітків й обумовили вибір теми нашого дослідження “Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема входить до плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, затверджена Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 10 від 26 квітня 2001 року) та Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 5 від 27 травня 2003 року).

Об'єкт дослідження – моральне зростання особистості підліткового віку.

Предмет дослідження – становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі їх психологічного консультування.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей розвитку змістових складових (моральної рефлексії, цінностей, почуттів, дій і вчинків) моральної самосвідомості та визначенні засобів консультативної роботи з її розвитку в підлітків.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що моральна самосвідомість підлітків – це цілісне особистісне утворення, розвиток якого залежить від становлення її структурних компонентів: когнітивного (моральні знання, переконання, моральна рефлексія), емоційно-ціннісного (моральні почуття та цінності) та поведінкового (самоконтроль і моральні дії). Становлення моральної самосвідомості підлітків буде ефективним за умови конструктивних впливів на неї різних засобів консультативної роботи.

У відповідності до поставленої мети та висунутої гіпотези визначено наступні **завдання** дослідження:

- обґрунтувати теоретико-методологічні та методичні засади вивчення проблеми розвитку моральної самосвідомості підлітків;
- вивчити особливості становлення компонентів моральної самосвідомості та визначити критерії і рівні їх розвитку в підлітковому віці;
- створити психологічну модель консультування з розвитку моральної самосвідомості особистості підліткового віку;
- розробити та апробувати програму групової консультативної роботи – соціально-психологічного тренінгу з розвитку моральної самосвідомості у підлітків.

Методологічною та теоретичною основою дослідження стали принципи єдності свідомості та діяльності (С.Л. Рубінштейн), положення про опосередкування зовнішніх дій внутрішніми умовами (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв), концепція розвитку моральності особистості, вихідні положення об'єктивності та узгодженості її моральних утворень (І.Д. Бех), положення про моральність як продукт творчості й самотворення особистості (М.Й. Боришевський), концепція становлення моральної

самосвідомості підлітків (І.С. Булах), принципи розвитку моральної свідомості та самосвідомості молодших школярів (Р.В. Павелків), закономірності становлення відповідальності як механізму моральної самосвідомості (М.В. Савчин), вихідні положення формування духовності та морального зростання в процесі консультативної практики (В. Франкл, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, М.С. Пек), основні положення когнітивно-біхевіорального консультування (А. Бек, А. Елліс, Д. Мейхенбаум), концепція прийняття рішення у консультативному процесі (А. Айві).

У процесі перевірки гіпотези та розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів**: теоретичний аналіз і систематизація наукових літературних джерел; констатувальний і формувальний експерименти; бесіди, психодіагностичні методи (тести, опитувальники); методи математичної статистики (кореляційний аналіз, визначення вірогідності різниць на основі t-критерію Стьюдента (td)). Статистична обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми – русифікованого статистичного пакету SPSS 10.0.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася на базі загальноосвітньої школи № 24 м. Суми. В експериментальному дослідженні взяли участь 273 особи. Дослідження здійснювалось продовж 2000- 2006 років.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у наступному:

- *вперше* доведено, що у процесі консультування підлітків з метою їх морального зростання психологічні впливи варто здійснювати на базову складову особистості – моральну самосвідомість; розроблено психологічну модель консультування з розвитку моральної самосвідомості; визначено зміст етапів (діагностичного, планування, психокорекції), форм (індивідуальної, групової, домашніх завдань) консультативної роботи та основні конструктивні впливи (вправлення процесів розуміння моральних понять, удосконалення ієрархії ціннісних орієнтацій, розвиток вольової саморегуляції та ін.) на складові моральної самосвідомості підлітків; обґрунтовано критерії (осмислення моральних якостей, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, моральні дії та вчинки) та рівні (високий, середній, низький) розвитку моральної самосвідомості особистості підлітка;
- *розширено і доповнено* зміст понять “моральна самосвідомість” та “моральна рефлексія”; набула подальшого вивчення на засадах особистісно орієнтованого підходу специфіка розвитку складових (когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової) моральної самосвідомості у підлітковому віці;
- *набуло подальшого розширення* використання методів когнітивно-біхевіорального підходу в консультативній роботі з підлітками.

Практична цінність одержаних результатів роботи полягає у визначенні та апробації блоку діагностичних методів для вивчення складових моральної самосвідомості підлітків; розробці навчально-методичного посібника “Розвиток моральної самосвідомості підлітків (соціально-психологічний тренінг)” та визначенні методів і технік індивідуального консультування, які

можуть бути використані практичними психологами, соціальними працівниками загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл, коледжів, гімназій. Одержані наукові положення доповнюють навчальні психологічні курси з вікової психології та основ психоконсультування і психокорекції і можуть бути використані викладачами ВНЗ при підготовці майбутніх вчителів і практичних психологів.

Особистий внесок здобувача полягає в розробці наукових положень та одержанні теоретичних й емпіричних результатів, побудові психологічної моделі консультування з метою розвитку моральної самосвідомості підлітків. У науковій спільній публікації авторськими є програма соціально-психологічного тренінгу та психологічні вправи з розвитку моральної самосвідомості підлітків.

Надійність і вірогідність отриманих результатів забезпечувалися: теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; репрезентативністю вибірки досліджуваних; використанням апробованих методів, що відповідають меті та завданням дисертаційної роботи; результатами емпіричної перевірки теоретичних положень; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих емпіричних даних; достовірною результативністю експерименту та використанням методів математичної статистики.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися та отримали схвалення на науково-практичній конференції “Актуальні проблеми практичної психології в системі освіти” (Херсон, 2002), Міжнародній науково - практичній конференції „Формування духовно-моральних цінностей у дітей та молоді” (Київ – Вінниця, 2004), звітно-науковій конференції молодих вчених НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2002-2005). Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи № 24 (довідка № 36 від 13.06.2006), загальноосвітньої школи № 3 (довідка № 32 від 9.06.2006), загальноосвітньої школи № 16 (довідка № 46 від 14.06.2006) м. Суми.

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 9 публікаціях автора, серед яких 5 статей у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, матеріали конференцій та навчально-методичний посібник.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 253 найменувань (18 з них іноземною мовою) та 14 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 187 сторінках комп’ютерного набору. У тексті дисертації вміщено 12 таблиць і 11 рисунків на 14 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 230 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об’єкт, предмет, мету, гіпотезу й завдання дослідження, теоретико-методологічну основу та експериментальну базу, висвітлено наукову

новизну та практичну значущість результатів, представлено їх апробацію та впровадження, наводяться дані про структуру дисертації.

У першому розділі – “Теоретико-методологічні основи розвитку моральної самосвідомості особистості підліткового віку” презентуються результати теоретичного аналізу досліджень особливостей становлення моральної самосвідомості підлітків і проблеми консультування підростаючого покоління з метою його морального зростання, визначено складові моральної самосвідомості та психодіагностичні методи її вивчення.

Проблеми розвитку моральної свідомості та самосвідомості висвітлено в багатьох працях з етики та філософії (Р.Д. Азімова, Р.Г. Апресян, А.А. Гусейнов, О.Г. Дробницький, В.А. Малахов, О.Г. Спіркін, О.І. Титаренко, О.П. Целікова, Д.С. Шимановський), педагогіки (Є.В. Бондаревська, В.Е. Гурін, М.Й. Красовицький, О.В. Сухомлинська, І.Ф. Харламов), а також з психології (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, І.С. Кон, Р.В. Павелків, Є.В. Суботський, С.П. Тищенко).

Узагальнення наукових позицій вчених дозволило глибше зрозуміти такий складний феномен, як моральна самосвідомість, предметом якої виступає змістово-смістова сутність нормативно-ціннісного “Я”, а також індивід як її носій (Р.Г. Апресян, І.Д. Бех, Б.С. Братусь, І.С. Кон, Д.С. Шимановський).

Аналіз вивчених джерел дозволяє стверджувати, що моральна самосвідомість як одне з найважливіших психологічних утворень особистості підлітків не є стійкою структурою, а виступає динамічною системою. У зв'язку з динамічністю цього утворення більшість дослідників (І.С. Мар'яненко, В.А. Петровський, Д.Й. Фельдштейн) дотримується певної позиції щодо процесу його становлення. За своєю сутністю поняття “розвиток” і “становлення” тісно взаємопов'язані, але останнє значно чіткіше визначає генезу моральної самосвідомості в певному віковому діапазоні, вказуючи на незавершеність цього процесу. Становлення моральної самосвідомості підлітків залежить від умов виховання та моральної компетентності їх соціального мікросередовища (В.А. Аверін, А. Гармаєв, Е.П. Козлов, Л.Е. Орбан-Лембрик).

У науковому обігу виявлено неоднозначність поглядів науковців щодо вибору домінантної складової моральної самосвідомості як такої. Так, при вивченні зазначеного морального утворення одні вчені (В.Г. Ганжин, Г.Є. Залеський, О.І. Раєв, О.І. Титаренко) ставлять акцент лише на когнітивному компоненті та його змістовій наповненості, інші (В.К. Демиденко, К. Ізард, К. Муздибаєв, М.В. Савчин, В.В. Столін, П.М. Якобсон) віддають перевагу дослідженню емоційно-ціннісній складовій, екстраполюючи досвід на такі моральні почуття, як сором, відповідальність, совість, а деякі (С.Ф. Анісімов, А.П. Вардомацький, А.В. Зосимовський, Г.М. Прихожан, Ф.О. Селіванов, Є.В. Суботський, С.Г. Якобсон) приділяють значну увагу самоконтролю, моральній саморегуляції і діям як суттєвим показникам поведінкової складової моральної самосвідомості.

На думку підліткознавців, у особистості перехідного віку збільшується обсяг знань про позитивні і негативні моральні якості особистості та про етичні норми поведінки (М.Й. Боришевський, І.Є.

Бекешіна, Г.Є. Залесьський, Г.І. Ліпкіна), активно формується система моральних переконань (І.М. Краснобаєв, Є.І. Легков, І.С. Мар'яненко, Л.С. Сапожнікова, О.В. Толстих, Г.М. Шакірова), удосконалюється моральна рефлексія поведінки однолітків і власних вчинків (І.Д. Бех, Д.В. Ронзін). Проте спостерігається недостатня інформованість підлітків про роль моральних норм у життєвому просторі, що призводить до слабкої диференціації та низького рівня їх використання у міжособистісних взаєминах (Л.А. Висотіна).

У працях, які стосуються вивчення моральних почуттів підлітків (Л.І. Божович, Г.М. Бреслав, Ф.В. Кадол, Г.І. Оніщенко, В.О. Татенко, Т.О. Флоренська, П.М. Якобсон), деталізуються форми їх переживань, умови виникнення і зв'язки між рівнями розвитку моральних почуттів особистості цього віку та її становищем в референтному оточенні. До того ж визначається наявність протиріч в емоційно-ціннісній сфері підлітків. З одного боку, моральні почуття і переживання стають більш глибокими, з іншого – існують ще слабоусвідомлені та недиференційовані почуття, такі як сором, честь, каяття, вина та ін.

Важливою змістовою складовою вивчення моральної самосвідомості підлітків є ціннісні орієнтації та система цінностей у цілому, котрі багатьма вченими (С.С. Бубнова, Н.І. Гусякова, Н.Н. Кузнецова, Г.М. Прихожан, В.С. Собкін, Н.М. Толстих) визнані як основні структурні одиниці цього морального утворення. З'ясовано, що ціннісні орієнтації – є динамічними утвореннями, які в процесі морального зростання особистості якісно змінюються не лише у дорослому віці, але й у підлітковому.

Результати досліджень проблеми моральної поведінки підлітків показують, що в зв'язку з розширенням життєвого досвіду в них підсилюється здатність до моральної саморегуляції (Ю.Б. Бадалов, О.Г. Власкін, Р.А. Курбанов, О.В. Толстих, С.Г. Якобсон). Однак через слабкість механізмів самоконтролю в ситуаціях морального вибору вони часто демонструють непослідовність вчинків і безпринципність (М.Й. Боришевський, Г.М. Прихожан).

Вивчення моральної самосвідомості та її структури у підлітків показало, що у проведених дослідженнях актуалізовані лише окремі питання зазначеної проблеми. Але на засадах особистісно орієнтованого підходу вітчизняна дослідниця І.С. Булах створила концепцію становлення моральної самосвідомості, визначила генезис, закономірності та механізми її зростання у підлітків.

Вчені, які займались проблемою особистісного розвитку підлітків і паралельно вивчали питання становлення моральної самосвідомості, особливий акцент ставили на різних засобах виховного впливу (бесідах, психологічних тренінгах). Проте останнім часом помітно зріс інтерес до їх психологічного консультування. Питання морального зростання підлітків досить актуальними є у зарубіжних дослідженнях. Так, американські вчені Д. Гіббс, Г. Поттер, А. Гольдштейн розробили програму тренінгу моральних міркувань для особистостей підліткового та юнацького віку. Інтенсивно займаються цією проблемою також російські вчені. Л.О. Коч створила психолого-педагогічну систему виховання моральних уявлень в учнів молодшого підліткового віку. Г.С. Абрамова розробила і впровадила серію

методичних порад і рекомендацій з розвитку моральних почуттів у консультативній практиці. Аналіз українських наукових джерел показав, що хоча і з'явилося багато публікацій, які стосуються консультування підлітків (С.В. Васьковська, П.П. Горностай, Н.Ю. Журавльова та ін.), однак не простежується ґрунтовних досліджень проблеми їх консультування, спрямованого на розвиток моральної самосвідомості.

Особистісно орієнтований підхід став відправним у визначенні методичних засад і добору психодіагностичного інструментарію для виявлення в особистості підліткового віку розвитку структурних компонентів моральної самосвідомості: когнітивного (методика “Моє розуміння моральних якостей”, авт. І.С. Булах; методика “Вивчення особистісної рефлексії та інтроспекції”, авт. І.Д. Зверєва, Л.Г. Коваль, П.Ф. Фролов); емоційно-ціннісного (методика “Виявлення домінуючих ціннісних орієнтацій”, авт. Х. Ніємі; методика “Діагностика рівня емпатії”, авт. І.М. Юсупов; методика “Визначення почуття відповідальності”, авт. М.А. Осташева); поведінкового (методика “Виявлення ступеня прояву самоконтролю в емоційній сфері, діяльності та поведінці”, авт. І.Д. Зверєва, Л.Г. Коваль, П.Ф. Фролов; опитувальник “Особистий вибір”, авт. І.Д. Бех).

На основі узагальнення проведеного аналізу та виходячи з мети, гіпотези і поставлених завдань, були визначені теоретичні підходи до експериментального дослідження показників структурних складових моральної самосвідомості у підлітковому віці.

У другому розділі – “Специфіка розвитку складових моральної самосвідомості особистості підліткового віку” – здійснено кількісний і якісний аналіз результатів констатувального експерименту щодо становлення складових моральної самосвідомості в підлітків та визначено критерії і рівні їх розвитку.

Наше дослідження базувалось на психологічній концепції становлення моральної самосвідомості підлітків, розробленій І.С. Булах, у якій розкрито зміст і структуру означеного морального утворення та доведено, що зростання моральної самосвідомості особистості підліткового віку зумовлюється становленням її компонентів (когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового).

Дослідження **когнітивного компонента** моральної самосвідомості підлітків було пов'язано з вивченням розуміння моральних понять, моральної рефлексії та інтроспекції, на основі виявлення рівнів їх розвитку. З'ясовано, що високий рівень *розуміння моральних понять* притаманний 13,3 % досліджуваних. Ці підлітки цілісно осмислюють зміст моральних понять, дають їм узагальнені характеристики, здатні використовувати їх у міжособистісних взаємодіях. Середній рівень виявлено у 51,1 % респондентів, для яких характерно нерівномірне засвоєння моральних понять. Поряд з тим, що вони здатні інтерпретувати та виділяти суттєві властивості в одних поняттях, не вміють пояснити інші, до того ж ілюструють їх на основі опису конкретних ситуацій. Низький рівень відзначається у 35,6 % підлітків, які не здатні адекватно пояснити сутність понять, використовувати їх у власному життєвому просторі.

Вивчення *моральної рефлексії* дозволило виявити високий рівень її розвитку в 23,1 % підлітків. Спонуками їх дій і вчинків є моральна мотивація, що визначає їх особистісну спрямованість на розв'язання моральних ситуацій і вміння аналізувати власні вчинки й вчинки інших людей з моральної точки зору. Середній рівень моральної рефлексії виявлено в 57,5 % досліджуваних, що вказує на вибірковість фіксації уваги на моральних аспектах життєвих ситуацій. Ці підлітки краще оцінюють і розуміють вчинки інших, порівняно з рефлексією власних внутрішніх конфліктів і неадекватних форм поведінки. Низький рівень виявлено у 19,4 % респондентів, що визначає їх нездатність аналізувати моральні ситуації, бачити себе та інших осіб їх учасниками, відсутність у них особистісної спрямованості на моральну мотивацію дій і вчинків людей у соціальному просторі.

Якісний аналіз продемонстрував, що в досліджуваних показники розвитку процесу *інтроспекції* вищі (високий, середній рівні її розвитку становлять 85,0%), порівняно з розвитком моральної рефлексії (високий і середній рівні – 80,6 %), що вказує на те, що підлітки частіше виявляють здатність до самодослідження, інтерес до свого внутрішнього світу, власних думок, поглиблено осмислюють свої переживання. Меншому контингенту підлітків (15,0 %) притаманний низький рівень розвитку інтроспекції, порівняно з низьким рівнем розвитку моральної рефлексії (19,4 %). Це свідчить про нездатність цієї категорії досліджуваних до самопізнання і самоаналізу, розуміння моральних якостей інших людей і власних.

Вивчення **емоційно-ціннісного компонента** моральної самосвідомості в учнів підліткового віку пов'язано з дослідженням ціннісних орієнтацій, вивченням почуття відповідальності, емпатії. Підтверджено, що домінуючі орієнтації, як стратегічні вектори поведінки, впливають на становлення у підлітків моральних позицій, вибір цілей, ідеалів, мотивацію поведінки і мають ієрархічну структуру. До високозначущих *ціннісних орієнтацій* належать: “Інтимне спілкування” (M=10,9), “Наявність мети і сенсу життя” (M=10,5), “Сімейно-побутові” цінності (M=10,4), “Взаємини з дорослими” (M=10,3), “Визнання з боку оточення” (M=10,3). Супідрядність цих цінностей демонструє, що для підлітків є характерною потреба в довірливих взаєминах з референтними особами, прагнення поділитися з ними своїми переживаннями. Вона також свідчить про внутрішні розмірковування підлітків, що спрямовані на пошук життєвих цілей і сенсу власного існування, вказує на значущість сімейних взаємин, визначає актуальність процесів взаєморозуміння, співтворчості з дорослими людьми та потребу у визнанні однолітками й дорослими їх особистості.

З'ясовано, що почуття відповідальності розвивається в підлітків у міру їх входження в різні форми соціальних взаємодій. Виявлено, що високий рівень *дисциплінарної відповідальності* відзначається у 35,6 % підлітків, які здатні самостійно контролювати навчальну та інші діяльності, виконувати взяті на себе зобов'язання, дотримуватися правил і норм у спілкуванні з оточенням. Середній рівень дисциплінарної відповідальності виявлено у 60,0 % досліджуваних, що вказує на їх суперечливе ставлення до вимог дорослих, здатність лише ситуативно контролювати міжособистісні взаємодії та процес навчання.

Низький рівень констатовано у 4,4 % досліджуваних, яких характеризує невміння виконувати вимоги дорослих, співвідносити свою поведінку з моральними нормами.

Високий рівень *відповідальності за себе* зафіксовано у 8,1 % учнів, для яких характерною є орієнтація на “внутрішні” цінності, прагнення виконувати власні обов’язки, сумлінне ставлення до доручень. Середній рівень відповідальності за себе виявлено у 88,2 % підлітків, які здатні дотримуватися своїх обіцянок, але мало контролюють себе у взаємодіях і навчанні й лише у значущих для себе ситуаціях і подіях виявляють вимогливість до себе. Низький рівень визначається у 3,7 % респондентів, які не демонструють виконання власних обов’язків, моральних норм, не вміють довести розпочату справу до кінця, безініціативні.

Для підлітків з високим рівнем *відповідальності за іншого* (25,9 %) у міжособистісних взаємодіях характерні альтруїстичні спонуки, виконання зобов’язань відносно інших осіб, уміння залучати учасників розпочатої справи до її закінчення. Середній рівень відповідальності за іншого виявлено у 72,6 % підлітків, які не завжди виявляють особистісну причетність до загальних справ, розпочатих з іншими, але відносно близьких людей виконують моральні обов’язки, підтримують, допомагають і піклуються про них. Низький рівень відповідальності за іншого зафіксовано у 1,5 % досліджуваних, у яких переважають егоїстичні спонукання, у своїх словах і діях вони не дотримуються правил допомоги іншим, у них відсутнє бажання брати на себе зобов’язання перед ними.

Високий рівень *емпатії* констатовано у 9,6 % учнів. Для них властиве адекватне реагування на переживання інших людей, делікатність, тактовність у спілкуванні, сенситивність стосовно їх проблем і потреб. Середній рівень емпатії притаманний для 75,6 % респондентів. У них відмічається нестійка здатність розуміти настрій, почуття, переживання інших людей. У спілкуванні вони більшою мірою звертають увагу на зміст мовленнєвих повідомлень співрозмовника та значно менше – на їх емоційний підтекст. Низький рівень емпатії зустрічається у 14,8 % підлітків, вони демонструють байдужість до проблем близьких, рідко переживають почуття сорому чи вини, коли скривджують інших, не здатні вступати в теплі емоційні стосунки з оточенням.

Дослідження **поведінкового компонента** моральної самосвідомості підлітків було пов’язане з вивченням різних видів самоконтролю, морального вибору та поведінки.

Встановлено, що співвідношення кількісних показників високого, середнього і низького рівнів, незалежно від видів *самоконтролю*, приблизно однакове, у зв’язку з чим нижче наведено їх узагальнені описові характеристики. Високий рівень самоконтролю зустрічається в невеликій кількості учнів (самоконтроль в емоційній сфері – у 21,6 %, самоконтроль діяльності – у 18,7 %, соціальний самоконтроль – у 16,1 %). Для цих учнів властива здатність контролювати власні емоційні стани, відповідальне ставлення до завдань або прохань дорослих, прагнення співвідносити свою поведінку із моральними вимогами суспільства. Середній рівень самоконтролю прослідковується у більшості підлітків (самоконтроль емоційної сфери – 62,3 %, самоконтроль діяльності – 64,8 %, соціальний

самоконтроль – 66,7 %). Досліджувані цього рівня здатні контролювати свої емоційні реакції, але у складних для них ситуаціях виявляють нестриманість, непродуктивну впертість. Навчальна діяльність у них відбувається нерівномірно, вони ситуативно виявляють ціннісне ставлення до виконання навчальних завдань. У цілому, правильно розуміючи моральні норми, прагнучи дотримуватися їх, вони нерідко зриваються, що виявляється в нестійких взаєминах з однолітками і дорослими. Низький рівень самоконтролю констатовано у меншій кількості учнів (самоконтроль емоційної сфери – у 16,1 %, самоконтроль діяльності – у 16,5 %, соціальний самоконтроль – у 17,2 %). Їх характеризує нестриманість, легке виникнення негативних емоцій, імпульсивність, недисциплінованість і неакуратність під час виконання дорученої справи, зневажливе ставлення до моральних норм.

Нами визначено загальні тенденції кореляційних зв'язків між окремими видами самоконтролю. Виявлено помірний кореляційний зв'язок між соціальним самоконтролем і самоконтролем в емоційній сфері ($r=0,489$ при $p<0,001$), самоконтролем діяльності й показниками соціального самоконтролю ($r=0,456$ при $p<0,001$). Це означає, що підлітки за умови необхідності виконання соціальних норм і стандартів поведінки можуть успішно контролювати свої емоційні стани, негативні переживання, придушувати імпульсивні реакції, а також володіють добре розвинутою здатністю до планування своїх дій, дотримання дисципліни, контролю поточної діяльності. Крім того, виявлено низький кореляційний зв'язок між показниками самоконтролю в емоційній сфері та самоконтролем у діяльності ($r=0,191$ при $p<0,05$), що вказує на нездатність у складній навчальній діяльності та напружених ситуаціях контролювати свої емоційні стани. Таким чином, соціальний самоконтроль можна розглядати як похідну інтегруючу функцію, нерозривно пов'язану із здатністю особистості контролювати свою моральну поведінку.

Дослідження показало, що особистісний вибір залежить від домінуючих моральних позицій підлітків, критичного ставлення до власних неетичних вчинків, уміння активно виступати на захист слабкої людини, осуду негативних моральних якостей. Залежно від активності та стійкості особистісного вибору виділено три рівні *моральної поведінки* підлітків. Високий рівень моральної поведінки відзначається у 18,5 % досліджуваних, що свідчить про схильність до самокритики й осуду власних неетичних вчинків, прагнення залишатися незалежними, не пристосовуватися до поглядів і думок інших людей, готовність активно захищати несправедливо скривджену людину. Середній рівень моральної поведінки продемонстровано в 71,1 % респондентів, які більшою мірою схильні до осуду негативних моральних якостей, але, боячись вступати у пряму конфронтацію з їх носіями, активно їм не протистоять, перекладаючи відповідальність на інших. Вважають, що самокритика не повинна обмежувати їх життя. Низький рівень моральної поведінки відзначається у 10,4 % підлітків, для яких характерно ігнорування власних зобов'язань перед іншими, байдуже ставлення до власних негативних моральних якостей, відсутність бажання дотримуватися соціальних норм.

За результатами дослідження особливостей моральної самосвідомості в учнів підліткового віку визначено **критерії** (осмислення моральних якостей, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, моральні дії і вчинки) та рівні її розвитку у підлітковому віці.

Високий рівень. Підлітки усвідомлюють і визначають зміст моральних понять, здатні фіксувати увагу на власних моральних переживаннях, думках, вчинках і поведінці в цілому. У взаєминах з оточенням досліджувані виявляють почуття дисциплінарної відповідальності, відповідальності за себе та за інших, сумлінно ставляться до виконання своїх обов'язків, справедливі, ініціативні. У цієї категорії підлітків розвинуті здатності до співпереживання і співчуття, вміння контролювати власні емоційні стани, можливість стримувати почуття з негативною модальністю, схильність приймати моральні рішення, здатність до самоконтролю та моральної саморегуляції.

Середній рівень. У підлітків констатовано вибіркоче розуміння моральних понять, виявляється інтерес до вивчення свого внутрішнього світу, але меншою мірою – до аналізу моральних ситуацій. У взаєминах з оточенням підлітки виявляють дисциплінарну відповідальність, але не завжди несуть відповідальність за себе та інших. Здатність до емпатії виявляється ситуативно, що обмежує їх можливість прогнозувати стосунки з іншими людьми. Досліджувані контролюють поведінку, емоційні реакції, але у складних і нестандартних для них ситуаціях можуть виявляти нестриманість і впертість. У ситуаціях морального вибору не завжди приймають конструктивні рішення і контролюють свої дії і вчинки.

Низький рівень. Процес розуміння моральних понять у підлітків є ускладненим, вони часто дають їм неадекватні визначення. Відчувають труднощі при фіксації на власних моральних якостях, моральних взаєминах, не можуть давати адекватні оцінки вчинкам інших людей. У них не розвинуте почуття дисциплінарної відповідальності, відповідальності за себе та інших. Слаборозвинутою є здатність до співчуття і співпереживання. Для цієї групи підлітків характерні імпульсивність, схильність до спонтанних змін настрою, нестриманість, яка нерідко є причиною виникнення конфліктних ситуацій. Виявляється слабка здатність до самоконтролю та моральної саморегуляції.

Отже, на основі дослідження особливостей становлення складових (когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової) моральної самосвідомості підлітків можливо створити цілісну картину розвитку моральної сфери особистості цього віку та спроектувати консультативну практику з метою стимулювання низьких рівнів її розвитку.

У третьому розділі – “Консультативна робота з розвитку моральної самосвідомості підлітків” – на засадах основних положень когнітивно-біхевіорального підходу до консультування побудовано та апробовано модель консультативної роботи з розвитку моральної самосвідомості учнів підліткового віку, створено програму соціально-психологічного тренінгу з розвитку цього морального утворення. Здійснено порівняльний аналіз показників становлення моральної самосвідомості підлітків експериментальної та контрольної груп.

Мета формувального експерименту була спрямована на розвиток моральної самосвідомості підлітків у процесі консультативної роботи. Основні завдання психокорекційних дій у процесі їх психологічного консультування були пов'язані з наступним: інтерналізацією знань про моральні норми, якості, мотиви поведінки та ціннісні орієнтації, розвитком здатності до моральної рефлексії та інтроспекції, удосконаленням можливості усвідомлювати та диференціювати моральні почуття, активізацією становлення почуття відповідальності, ціннісного ставлення до суспільних моральних норм, здібності до емпатії, самоконтролю, моральної саморегуляції та здійснення особистісного вибору в альтернативних моральних ситуаціях.

Консультативна робота проводилася на базі середньої школи № 24 м. Суми. Експериментальна та контрольна групи включали по 28 учнів 9-х класів.

Підґрунтям для побудови концептуальної моделі консультування з розвитку моральної самосвідомості підлітків був когнітивно-біхевіоральний підхід. Побудова нашого дослідження базувалось на таких вихідних положеннях:

- зміст когнітивних структур (базові переконання) особистості зумовлює перебіг емоційних станів і почуттів;
- поведінка, ставлення особистості до інших і до себе визначається її логічними схемами, автоматичними думками, переконаннями, поглядам та уявленнями;
- неадаптивні когнітивні структури особистості (дисфункціональні переконання, когнітивні помилки, неусвідомлювані мотиваційні установки, викривлені висновки) заважають їй реалістично сприймати факти, події, взаємодії та адекватно осмислювати мотиви власних вчинків і поведінку інших людей, породжують неконструктивні форми поведінки.

Загальна модель консультування підлітків з метою розвитку їх моральної самосвідомості включала три етапи: діагностичний, планування, проведення психокорекційної роботи.

При проведенні психологічного консультування ми виходили з положення, відповідно до якого джерела особистісних і міжособистісних конфліктів підлітків лежать в основі порушень їх моральної самосвідомості, тому основну увагу треба приділяти вивченню саме морального змісту цих конфліктів.

Психологічні впливи варто

здійснювати на базову складову особистості – моральну самосвідомість.

Діагностичний етап був спрямований на уточнення рівнів розвитку моральної самосвідомості та її складових, визначення проблем підлітків і фокусування уваги на їх особистісних і моральних утвореннях, діагностику моральної сфери на основі методів спостереження та бесід, інтерпретацію якісних і кількісних результатів обстеження підлітків та обґрунтування завдань консультативної роботи з ними.

Після обробки діагностичних результатів психолог відбирав підлітків із середнім і низьким рівнем розвитку моральної самосвідомості та проводив з кожним з них індивідуальну

консультацію. Для того, щоб підліток зміг вільно говорити про свої проблеми, психолог попередньо узагальнював його відповіді та ставив питання, які стосувались моральних переконань, переживань, моральної поведінки у взаєминах з оточенням. У процесі бесіди консультант спостерігав за невербальною поведінкою підлітка і, помічаючи суперечності між його мовленнєвими поясненнями ситуації та невербальними рухами (очей, тіла, рук), з'ясовував, що криється за цими конфронтаціями – висловлюваннями та поведінкою. Здійснивши інтерпретацію якісних і кількісних результатів обстеження психолог складав план подальшої консультативної роботи.

Етап планування передбачав складання актуального та перспективного плану консультування для початкової та подальшої роботи. При складанні плану враховувалось те, що консультативна робота повинна бути: а) гнучкою (із урахуванням змісту проблеми, проявів індивідуальності підлітка, його резервних можливостей); б) спрямованою на нейтралізацію суперечностей між соціальними диспозиціями й особистісними установками моральної свідомості підлітка; в) спиратися на сильні сторони підлітка.

Етап проведення психокорекційних впливів включав основні форми консультативної роботи (індивідуальні бесіди, групові заняття, домашні завдання) та психологічно конструктивні впливи на компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий) моральної самосвідомості підлітків.

Групова консультативна робота з підлітками, яка відображена в створеній нами програмі соціально-психологічного тренінгу, будувалася на їх участі у дискусіях і диспутах, у процесі яких психологом пропонувалося розглядати питання, що дозволяли уточнювати і диференціювати моральні поняття. Моделювання у моральній свідомості підлітків альтернативних ситуацій і їх групове обігравання у формі тренінгових вправ розвивало та закріплювало когнітивні, емоційні й поведінкові нормативи для адекватного вирішення моральної проблеми. *Індивідуальна консультативна робота з підлітками* ґрунтувалася на використанні комплексу психокорекційних методів і технік залежно від складеного актуального плану. Прийоми і психотехніки, що використовувалися, були спрямовані на корекцію викривлених складових моральної самосвідомості підлітків, які лежать в основі проблем, що примусили їх звернутися за консультацією до психолога. *Домашні завдання* включали використання психотренінгових вправ у реальних життєвих ситуаціях, дозволяли активно впливати на удосконалення здатності підлітків до саморегуляції моральної поведінки.

Під час впливу на моральну сферу підлітків відбувалося вправлення процесів розуміння і диференціації моральних понять, трансформація викривлених, неконструктивних і суперечливих моральних переконань в адекватні моральні переконання, активізація розвитку здібності до моральної рефлексії, актуалізація почуття відповідальності та здатності до емпатії, вдосконалення ієрархії ціннісних орієнтацій, розвиток здатності до самоконтролю, навчання прийомів адекватного морального вибору та моральної саморегуляції.

На основі проведеного контрольного експерименту виявлено кількісні та якісні зміни показників розвитку моральної самосвідомості підлітків контрольної та експериментальної груп (табл. 1, 2, 3). Кількісний аналіз динаміки показників когнітивного компонента представлений у таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка показників розвитку когнітивного компонента моральної самосвідомості підлітків до і після консультування

n= 56

Дослідження динаміки становлення когнітивного компонента моральної самосвідомості виявило у підлітків тенденцію зростання розуміння моральних якостей, моральної рефлексії та інтроспекції. Кількісний аналіз поданих у таблиці даних показує, що після консультативної роботи значно знизилась представленість низького рівня в експериментальній групі порівняно з контрольною групою. Зросла представленість середнього та високого рівнів розуміння підлітками моральних якостей. Так, з низького рівня на середній перемістилося 25,2 % підлітків, із середнього рівня на високий –14,4 %. Ці результати відображають зростання в них здатності до логічного та осмисленого розуміння моральних понять, уміння знаходити взаємозв'язки між цими поняттями, давати моральним якостям узагальнені, диференційовані характеристики.

Порівняння показників емоційно-ціннісного компонента моральної самосвідомості підлітків

Показники	Високий рівень				Середній рівень				Низький рівень			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Розуміння моральних якостей	25,2	21,6	25,2	36,0	42,4	46,0	46,0	56,8	32,4	32,4	28,8	7,2
Моральна рефлексія	28,8	32,4	28,8	39,6	53,2	46,0	56,8	53,2	18,0	21,6	14,4	7,2
Інтроспекція	10,8	14,4	10,8	21,6	74,8	71,2	78,4	74,8	14,4	14,4	10,8	3,6

(почуття відповідальності, емпатії) експериментальної та контрольної груп дало змогу визначити їх позитивну динаміку. Так, кількісні дані за показником “відповідальність за себе”, відображені в таблиці 2, демонструють, що в експериментальній групі з низького рівня на середній перемістилося - 10,8 % підлітків. Відсоток підлітків, який перемістився з середнього рівня розвитку показника „відповідальність за себе” на високий складає 14,4 %. Ці результати вказують на те, що проведення консультативної роботи

змінило якісну картину цього показника. У частини підлітків поряд з актуалізацією бажання бути самостійним зросло прагнення виконувати свої обов'язки, брати відповідальність за свої слова та вчинки.

Таблиця 2

Динаміка показників розвитку емоційно-ціннісного компонента
моральної самосвідомості підлітків до і після консультивання

n= 56

Таблиця 3

Динаміка показників розвитку поведінкового компонента
моральної самосвідомості підлітків до і після консультивання

n= 56

Показники	Високий рівень				Середній рівень				Низький рівень			
	до експери менту		після експери менту		до експери менту		після експери менту		до експери менту		після експери менту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Дисциплінарна відповідальність	25,2	28,8	25,2	43,2	67,6	64,0	71,2	56,8	7,2	7,2	3,6	-
Відповідальність за себе	7,2	7,2	7,2	21,6	82,0	82,0	85,6	78,4	10,8	10,8	7,2	-
Відповідальність за іншого	18,0	21,6	18,0	39,6	78,4	74,8	78,4	60,4	3,6	3,6	3,6	-
Емпатія	3,6	3,6	3,6	10,8	78,4	74,8	82,0	82,0	18,0	21,6	14,4	7,2

Вивчення динаміки показників поведінкового компонента демонструє підвищення рівня моральної поведінки, яка є показником сформованості загального розвитку моральної самосвідомості підлітків. Як видно з табл. 3, в експериментальній групі за показником “моральна поведінка” з низького рівня на середній перемістилося 14,4 % досліджуваних, із середнього рівня на високий – 14,4 %. На нашу

Показники	Високий рівень				Середній рівень				Низький рівень			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Самоконтроль в емоційній сфері	18,0	21,6	21,6	32,4	64,0	60,4	60,4	60,4	18,0	18,0	18,0	7,2
Самоконтроль діяльності	14,4	18,0	14,4	32,4	67,6	67,6	71,2	64,0	18,0	14,4	14,4	3,6
Соціальний самоконтроль	18,0	14,4	18,0	28,8	64,0	67,6	67,6	67,6	18,0	18,0	14,4	3,6
Моральна поведінка	21,6	25,2	21,6	39,6	64,0	56,8	67,6	56,8	14,4	18,0	10,8	3,6

думку, це є свідченням формування у підлітків позитивного ставлення до моральних норм й активізації здатності свідомо керуватися ними у своїй поведінці.

Таким чином, результати контрольного експерименту свідчать, що внаслідок застосування запропонованої нами психологічної моделі консультативної роботи з розвитку моральної самосвідомості підлітків відзначається позитивна динаміка та кількісне зростання багатьох її показників.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі їх психологічного консультування, уточнено сутність поняття “моральна самосвідомість”, виявлено специфіку становлення її структурних компонентів, визначено критерії та рівні розвитку цього морального утворення у підлітковому віці, створено та експериментально апробовано психологічну модель консультативної роботи з розвитку моральної самосвідомості підлітків.

1. Моральна самосвідомість людини є складноорганізованою психологічною системою, що включає інтеріоризовані нею в процесі соціалізації моральні цінності у формі переконань, нормативних установок, ідеалів, що дозволяють співвідносити власні вчинки і спонуки особистості із засвоєними

нею моральними імперативами, ціннісними ставленнями до себе та інших людей. Моральна самосвідомість особистості активізує практично всі види її психологічної діяльності, впливаючи на мотивацію, самооцінку, рівень домагань, вибір цілей і засобів їх досягнення та ін.

2. Підлітковий вік є важливим етапом становлення і диференціації “Я”, засвоєння моральних знань, формування моральних почуттів, набуття навичок моральної саморегуляції. Становлення моральної самосвідомості підлітка варто розглядати як результат соціалізації його особистості, як процес поступового ускладнення й диференціації та інтеграції її когнітивних, емоційно-ціннісних і поведінкових складових залежно від умов виховання та самовиховання. Результатом морального зростання у підлітків є набуття моральних переконань, здатність усвідомлювати власні дії та нести за них відповідальність, а також здійснювати моральні вибори та вчинки.

3. Оптимальним у вивченні особливостей розвитку моральної самосвідомості особистості підліткового віку є особистісно орієнтований підхід. На його засадах доведено, що психологічні впливи важливо здійснювати на базову складову особистості – моральну самосвідомість. Структура моральної самосвідомості включає когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти.

4. За результатами психологічного дослідження констатовано особливості становлення компонентів моральної самосвідомості. Когнітивний компонент моральної самосвідомості підлітків включає розуміння моральних понять, моральну рефлексію та інтроспекцію. У підлітків існує розмежованість у рівнях здатності розуміти зміст моральних понять: або давати їм узагальнені, диференційовані визначення, або нечіткі й неадекватні, порівнювати їх, використовувати в життєвих ситуаціях. Моральна рефлексія є важливим етапом їх етичного самопізнання, тому усвідомлення змісту власної соціальної активності дає можливість особистості цього віку осмислити процес внутрішнього діалогу з самим собою. Підлітки більшою мірою виявляють інтерес до вивчення свого внутрішнього світу, ніж до аналізу моральних аспектів життєвих ситуацій.

5. Емоційно-ціннісний компонент моральної самосвідомості підлітків пов'язаний з розвитком домінуючих цінностей: почуття відповідальності, емпатії, що впливають на їх моральні позиції, вибір цілей, інтересів, мотивацію поведінки. Базове моральне почуття – почуття відповідальності спонукає підлітків до виконання обов'язку й інших зобов'язань у різних міжособистісних взаємодіях. Це почуття розвивається в міру входження в різні форми міжособистісних взаємин. Більш розвиненим є почуття дисциплінарної відповідальності, менш розвинене почуття відповідальності перед іншими людьми, і ще менше – почуття відповідальності перед самим собою. Емпатія дозволяє особистості інтуїтивно проникати у внутрішній світ іншої людини, осмислювати її настрій, думки, спонукання та ін. Завдяки емпатії підліток може коригувати свої реакції й поведінку відповідно до почуттів, думок і станів іншої людини. Емпатія у підлітків залежить від ціннісних ставлень, які виникають у процесі спілкування, до об'єктів та суб'єктів, емоційної близькості з ними.

6. Поведінковий компонент включає самоконтроль, моральний вибір і вчинки. Рівень розвитку самоконтролю визначає наявність навичок, що дозволяють контролювати власні емоційні стани, стримувати почуття гніву, образи. Підлітки можуть з різних позицій ставитися до виконання дорученої їм справи, завдань або прохань дорослих, здатні планувати свою діяльність і доводити розпочату справу до кінця. Особистісний вибір визначає ставлення підлітка до моральних ситуацій, тактику його дій і вчинків, що впливає на його здатність критично ставитися до власних неетичних вчинків, вміння відстоювати моральні позиції, активно виступати на захист приниженої людини.

Критеріями оцінки розвитку моральної самосвідомості є осмислення моральних якостей, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, моральні дії та вчинки.

7. Концептуальною основою психологічної моделі консультування підлітків з метою розвитку їх моральної самосвідомості став когнітивно-біхевіоральний підхід. Для реалізації вихідних положень цього підходу важливо діагностувати рівні особистісного розвитку та комплекс дисфункцій, спланувати спеціальні прийоми, методи, що нейтралізують неадаптивні когнітивні структури і вчинки та активізують адаптивні форми поведінки. Модель консультування підлітків включає три етапи: діагностичний, планування, проведення психокорекційної роботи. Основними формами консультативної роботи є індивідуальні бесіди і групові заняття з підлітками, а також виконання домашніх завдань, які рекомендуються психологом у процесі взаємодії з конкретним учнем або групою підлітків.

При проведенні психологічного консультування треба виходити з того положення, що джерела особистісних і міжособистісних проблем підлітків лежать в основі порушень їх моральної самосвідомості, у зв'язку з чим психолог має звертати увагу не тільки на їх зовнішні чи внутрішні конфлікти, але й на їх моральний зміст, який визначає мотивацію поведінки підлітків.

8. Реалізована нами програма привела до змінювань морального розвитку підлітків і визначила динаміку розвитку показників складових моральної самосвідомості підлітків. Зменшилась кількість підлітків, у яких до консультативної роботи відзначався низький рівень моральної самосвідомості. Якісні змінювання змісту всіх компонентів, особливо таких, як осмислення моральних понять, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, привели до поліпшення здатності підлітків до самоаналізу, співпереживання, співчуття та розуміння інших людей, удосконалення їх моральних якостей.

Проведене наукове дослідження проблеми становлення моральної самосвідомості у процесі психологічного консультування не вичерпує всіх її аспектів. Проблема, відображена в нашій роботі, може стати відправним пунктом для більш поглибленого вивчення взаємозв'язку між становленням моральної самосвідомості й розвитком особистості підлітків узагалі. Необхідним є уточнення ролі механізмів психологічного захисту при формуванні інтрапсихічних конфліктів, впливу окремих

компонентів моральної самосвідомості на мотивацію поведінки, моральний вибір, уточнення чинників виникнення моральних конфліктів у підлітків. Варто також звернути особливу увагу на взаємозв'язок між механізмами моральної рефлексії та емпатії. Розв'язання визначених проблем сприятиме створенню нової комплексної психолого-педагогічної програми корекції моральної самосвідомості у підлітків з делінквентними формами поведінки.

Основний зміст роботи відображено у таких публікаціях автора:

1. *Кустова Ю.А.* До структури мотиву особистості підлітка як компонента його моральної самосвідомості // Психологія. Зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. – Випуск 13. – С. 283 – 291.
2. *Кустова Ю.А.* Систематизація психодіагностичних методів вивчення моральної самосвідомості підлітка // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. / За ред. Максименка С.Д. – К., 2001. – Т.4. – Ч.2. – С. 132 – 141.
3. *Кустова Ю.А.* Психологічний аналіз вивчення проблеми розвитку моральної свідомості і самосвідомості особистості // Психологія. Зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Випуск 18. – С. 163 – 168.
4. *Кустова Ю.А.* Цінності в особистісному просторі сучасного підлітка // Вісник ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХДПУ, 2003. – Випуск 10. – С.112 – 121.
5. *Алексєєва Ю.А.* Психокорекційна модель становлення моральної самосвідомості підлітків // Психологія. Зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – Випуск 22. – С. 109 – 113.
6. *Кустова Ю.А.* Методичні засоби дослідження моральної самосвідомості підлітків // Актуальні проблеми практичної психології в системі освіти. Збірник наукових праць. – Херсон, Персей, 2002. – С. 127 – 130.
7. *Кустова Ю.А.* Провідні цінності підлітків та управління їх вибором у процесі психологічного консультування // Наукові праці МАУП / Редкол.: М.Ф. Головатий (голов. ред.) та ін. – К.: МАУП, 2002. – С. 104 – 108.
8. *Алексєєва Ю.А.* Розвиток моральної самосвідомості підлітків у процесі індивідуального консультування // Міжнародна науково – практична конференція „Формування духовно – моральних цінностей у дітей та молоді” 21 – 22 жовтня 2004 р. – Київ – Вінниця, 2004. – С. 33 – 39.
9. *Булах І.С., Алексєєва Ю.А.* Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: Навчально – методичний посібник. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 72 с. Авторською є програма соціально-психологічного тренінгу.

АНОТАЦІЇ

Алексеева Ю.А. Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2006.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню змісту, структури і вікових особливостей моральної самосвідомості підлітків, пошуку шляхів і засобів консультативного впливу на її розвиток. Здійснено науковий аналіз теоретичних підходів до вивчення проблем розвитку моральної самосвідомості та психологічного консультування підлітків у зарубіжній і вітчизняній психології, презентовано методичні засади вивчення зазначеного утворення. Представлено результати дослідження структурних компонентів моральної самосвідомості (когнітивного, емоційно-ціннісного і поведінкового), визначено критерії її оцінки (осмислення моральних якостей, моральна рефлексія, інтроспекція, моральні цінності, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, моральні дії і вчинки) та рівні (високий, середній, низький) розвитку, уточнено сутність поняття “моральна самосвідомість” і “моральна рефлексія”. Обґрунтовано та апробовано модель консультативної роботи з розвитку моральної самосвідомості підлітків, що включає різні форми консультативної роботи (групову, індивідуальну та домашні завдання). На засадах впровадження моделі консультативної роботи виявлено динаміку розвитку компонентів моральної самосвідомості підлітків, що доводить ефективність її застосування.

Ключові слова: моральна самосвідомість, моральні знання, моральна рефлексія, цінності, відповідальність, емпатія, самоконтроль, моральний вчинок, психологічне консультування.

Алексеева Ю.А. Становление морального самосознания подростков в процессе психологического консультирования. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2006.

Диссертация посвящена исследованию содержания, структуры и возрастных особенностей морального самосознания подростков, поиску путей и способов консультативного воздействия на его развитие.

В работе проанализированы научные подходы к изучению проблемы развития морального самосознания и психологического консультирования подростков в зарубежной и отечественной психологии. Раскрывается специфика морального самосознания как сложноорганизованной психологической системы. В структуре морального самосознания выделены три компонента: когнитивный, эмоционально-ценностный и

поведенческий, которые влияют на развитие моральной мотивации, способность действовать в ситуации морального выбора, ориентируясь на моральные нормы.

Представлены результаты экспериментального исследования психологических особенностей морального самосознания в подростковом возрасте, на основе которых выделены критерии (осознание моральных качеств, моральная рефлексия, интроспекция, чувство ответственности, эмпатия, самоконтроль, моральные действия и поступки) и определены уровни (высокий, средний и низкий) его развития. Исследование позволило выяснить, что для большинства подростков характерно неравномерное усвоение моральных понятий. Они в большей степени проявляют интерес к изучению своего внутреннего мира, чем к анализу моральных ситуаций. Их уровень эмпатии зависит от степени эмоциональной близости с объектами. В развитии чувства ответственности преобладает дисциплинарная ответственность, так как дисциплинарные установки у них формируются раньше, чем ответственность за себя и других. Подростки способны контролировать свои эмоциональные состояния и поведенческие реакции, но в сложных ситуациях проявляют несдержанность.

Проведенное исследование позволило изучить у подростков целостную картину развития их морального самосознания и предложить формы и методы консультативной работы его гармонизации. Созданная нами модель консультативной работы для развития морального самосознания подростков основывалась на главном положении когнитивно-бихевиорального подхода консультирования, подчеркивающим ведущую роль когнитивных структур в возникновении и формировании эмоциональных реакций и поведения личности. Процесс реализации консультативной модели в практической деятельности включал три этапа: диагностический, планирования и проведения психокоррекционных воздействий. Основными формами консультативной работы являлись индивидуальные беседы, групповые занятия и домашние задания. Групповая консультативная работа проводилась в форме социально-психологического тренинга и предусматривала участие подростков в дискуссиях и диспутах, в процессе которых рассматривались вопросы, позволяющие уточнять и дифференцировать моральные понятия. Моделирование в сознании подростков альтернативных жизненных ситуаций и их групповое обыгрывание в форме тренинговых упражнений позволило развить и укрепить когнитивные, эмоциональные и поведенческие нормативы для адекватного разрешения моральных проблем. Индивидуальная консультативная работа с подростками основывалась на использовании комплекса методов и техник, направленных на коррекцию искаженных компонентов морального самосознания, которые лежат в основе беспокоящих их проблем. Основные психологические воздействия включали коррекцию базовых компонентов морального самосознания - когнитивного, эмоционально-ценностного и поведенческого. При проведении консультативной работы у подростков наблюдались развитие процессов понимания и дифференциации моральных понятий, трансформация неконструктивных моральных взглядов в адекватные убеждения, активизация способности к моральной рефлексии, расширение объема моральных знаний, актуализация

чувства ответственности и способности к эмпатии, трансформация иерархии ценностных ориентаций, развитие способности к самоконтролю.

Сравнительный анализ количественных и качественных психологических характеристик до и после консультирования позволяет отметить позитивную динамику многих показателей морального самосознания в экспериментальной группе учащихся в отличие от контрольной. Апробация данной психологической модели консультативной работы, выявленная эффективность предложенных методов и приемов психокоррекционных воздействий, позволяют предложить ее для практического внедрения в работу школьных психологов, педагогов, воспитателей, методистов отделов образования и работников школ – интернатов.

Ключевые слова: моральное самосознание, моральные знания, моральная рефлексия, ценности, ответственность, эмпатия, самоконтроль, моральный поступок, психологическое консультирование.

Alekseyeva U.A. The Formation of the moral selfconsciousness of teenagers in the process of psychological konsultansy. - Manuscript.

Dissertation for Candidate degree in Psychological Sciences on the speciality 19.00.07 – Pedagogical and age psihology. – National Pedagogical University of the name M.P. Dragomanov, Kyiv, 2006.

Dissertation research is devoted to study the content, structure, age and sexual particularities of the moral selfconsciousness of teenagers, standard of judgement, searching of the ways and facilities of the consulting influence upon their development. The work presents the analysis of the scientific-theoretical approach to study the problems of the development of the moral selfconsciousness and psychological consultancy of teenagers in the foreign and domestic psychology, different conceptual approaches are considered.

The results of the research of structural components of the moral selfconsciousness (the cognitive, emotional-valuable and behavioural) are presented, criteria of their estimation (of the awareness of the moral quality, moral reflection, introspection, feeling to responsiblity, empation, valuable orientations, self-verification, moral deeds and actions) and the level of the moral selfconsciousness (high, average, low) are determined.

Theoretically motivated and approved is the model of the consulting work on the development and correcting of the moral selfconsciousness of teenagers, which includes the group (in the manner of social-psychological training) and the individual forms of the consulting work. Its efficiency is noted on the basis of the quantitative and qualitative analysis of the received results.

Key words: moral selfconsciousness, moral beliefs, moral reflection, responsiblity, empation, valuables, moral choice, moral actions, psychological consultancy.

Підписано до друку 6.07.2006р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Умовн.друк.арк. 0,9.

